

ویژگی‌ها و مسائل زبانی و نوشت‌های فارسی

احمد رضی (دانشیار دانشگاه گیلان)

حسام ضیائی (عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قائم‌شهر)

مقدمه

وب‌نوشت یا وبلاگ یکی از پدیده‌های نوین در فضای اینترنت است و آن یک صفحه اینترنتی خصوصی است که شخص یا گروهی، هر زمان که بخواهد، به دور از محدودیت‌های سیاسی و فرهنگی، شرح افکار و تجربیات خود را در آن می‌نویسد و در دسترس می‌گذارد. خواننده می‌تواند متقابلاً نظر خود را درباره آن به اطلاع نویسنده و سایر خوانندگان برساند و از واکنش نویسنده نیز آگاه شود. موضوع این‌گونه نوشته‌ها بسیار متنوع است و شکل ارائه آن نیز، به مقتضای موضوع و سلیقه نویسنده و زمان نوشتن، ممکن است تغییر کند.

راه‌اندازی و نگهداری وب‌نوشت در اینترنت کار آسانی است و هزینه‌ای ندارد. محتوای آن به محض نوشته شدن در اختیار خوانندگان در سراسر جهان قرار می‌گیرد؛ امکاناتی دارد همچون دسته‌بندی و بایگانی مطالب، نظرخواهی، جست‌وجو در مطالب نوشته‌شده، ایجاد ارتباط با مطالب مرتبط با متن، و سیستم تعیین شمار بازدیدکنندگان. در وب‌نویسی از هر قشری حضور دارند اما غلبه با جوانان و نوجوانان است. وب‌نویسی برای نوجوانان عموماً وسیله تفریح است و برای گروهی از سیاستمداران و هنرمندان و دانشمندان امری جدی است. وب‌نوشته‌ها هم دفترچه یادداشت‌های

شخصی تلقی شده است هم رسانه‌ای جدید که رفته رفته به قوی‌ترین نوع آن تبدیل خواهد شد.

وب‌نوشت پیشینه‌ای طولانی ندارد. از زمان تولد نخستین وب‌نوشت در امریکا اندکی بیش از یک دهه می‌گذرد. اولین وب‌نوشت در فرانسه در فوریه ۱۹۹۶ راه‌اندازی شد و در ایران در شهریور ۱۳۸۰/۱/۲۰۰۱. تنها پس از چهار سال وب‌نویسی به زبان فارسی، این زبان در زمره چهار زبان برتر جهان به لحاظ شمارِ وبلاگ جای گرفت (صراف‌زاده، ص ۱). مدیر خدمات رسانی وبلاگ فارسی، «بلاگفا»، در مصاحبه با خبرگزاری جمهوری اسلامی در تاریخ ۱۳۸۴/۱۲/۲۴، اعلام کرد که نزدیک به سیصد هزار وبلاگ فارسی در شبکه جهانی اینترنت فعال است که نسبت به سال ۸۳ حدود پنجاه درصد رشد داشته است. با احتساب وبلاگ‌های غیرفعال، حدود هشتصد هزار وبلاگ فارسی در اینترنت وجود دارد (← ایرنا). ایران در این سال، با حدود یک‌میلیون وب‌نویس فارسی‌زبان در کشورهای جهان، از شمار کشورهایایی است که بیشترین وب‌نویس را دارد. بدین سان، ظهور و رواج وب‌نویسی در ایران از حوادث بسیار مهم کشور در سال‌های اخیر به شمار می‌رود.

اقبال‌نظرگیر فارسی‌زبانان از وب‌نویسی و رشد خیره‌کننده این پدیده در زمانی کوتاه توجه متخصصان و کارشناسان علوم اجتماعی و سیاسی را جلب کرده است. آنان در صدند تا این پدیده را از هر جهت بشناسند؛ علت فراگیر شدن ناگهانی آن را بیابند و پیامدهای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی آن را پیش‌بینی کنند. شناخت شئون زبانی این پدیده فراگیر و جهانی و برخورد فعال زبان‌شناسان و نهادهای مسئول با آن تولد قالبی جدید برای نگارش را که با زبان معیار سازگار باشد و با آن فاصله چندانی نداشته باشد ضامن خواهد شد. در غیر این صورت، بر اثر رشد و گسترش بسیار سریع وب‌نوشته‌ها و افزایش تصاعدی شمار کاربران آن، شکافی عمیق میان زبان نوشتاری معیار و زبان وب‌نوشت‌ها پدید خواهد آمد و حل مشکل را ممتنع یا بسیار پرهزینه خواهد ساخت. این تحقیق ناظر است به شناسایی ویژگی‌ها و مشکلات زبانی متن‌ها در وب‌نوشت‌های فارسی و معرفی مهم‌ترین مسائل و مشکلات مربوط به آن و ارائه پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت زبان فارسی در وب.

زبان فارسی در وب‌نوشت‌ها

وب‌نوشت‌ها، همچون هر پدیده‌ی نو ظهور دیگر در جهان امروزی، مجموعه‌ای از فرصت‌ها و تهدیدها را یکجا پیش می‌آورند که بهره‌جویی از این پدیده مستلزم شناخت آنها، استفاده بهینه از مزایای آن، و چاره‌جویی برای کاهش آثار منفی آن است. رواج گسترده‌ی وب‌نویسی را باید پدیده‌ی مبارکی در زبان فارسی و موجب رونق گرفتن فرهنگ مکتوب در جامعه ایرانی شمرده که، در آن، فرهنگ شفاهی همواره بر فرهنگ نوشتاری غلبه داشته است. اشاعه‌ی بیان نوشتاری از طریق فراگیرترین رسانه یعنی اینترنت زمینه‌ساز گسترش زبان فارسی و تقویت آن خواهد شد. وب‌نویسی فرصت خجسته‌ای برای تمرین نگارش و بیان افکار و انفعالات نفسانی و آگاهی از واکنش خوانندگان آثار و نوشته‌ها در مقیاس جهانی به دست می‌دهد. در عین حال، بداهه‌نویسی و شتاب‌زدگی بسیاری از وب‌نویسان به پیدایش نوعی زبان دیمی و صیقل‌نخورده منجر می‌گردد که میل به قاعده‌گریزی و بی‌ضابطگی دارد.

وصف خصوصیات زبان در وب‌نوشت‌ها مستلزم مطالعات زبان‌شناسی گسترده در نوشته‌های متنوع و فراوان است. اما، با نگاهی به متن‌های موجود، می‌توان برخی از ویژگی‌های سبکی آنها را شناسایی کرد که ذیلاً به آنها اشاره می‌شود:

ساده‌نویسی - زبان وب‌نوشت‌ها ساده و صمیمی و بی‌تکلف است. در آنها، بیشتر واژه‌ها و تعبیراتی به کار می‌رود که در گفتار روزمره متداول است. زیرا بیشتر وب‌نویسان نوجوانان و جوانان‌اند که با تعبیر متکلفانه و حفاظ‌جویانه انس و الفت ندارند. واژگان رایانه‌ای که طبعاً در وب‌نوشت‌ها راه یافته است در ذایقه زبانی نسل جوان ناخوش تلقی نمی‌شود. آنان، با پرهیز از پیچیده‌نویسی و اختیار زبانی هموار، با مخاطبان ارتباط برقرار می‌کنند. لحن خودمانی و طبیعی نویسندگان در برقراری این ارتباط بسیار مؤثر است. لحن زنانه در نوشته‌های نویسندگان زن، که معمولاً مخاطبان آنها زنان‌اند، در وب‌نوشت‌ها ظهوری ویژه دارد و نیازمند مطالعه‌ای مستقل است.

غلبه‌ی زبان محاوره - زبان رایج در وب‌نوشت‌های فارسی اغلب زبان محاوره و عموماً شکسته است. وب‌نوشت‌های ادبی، سیاسی، علمی جسته‌گریخته به چشم می‌خورد که زبان آنها به معیار نزدیک است. نویسندگان در اغلب وب‌نوشت‌ها زبان محاوره‌ای با

گرایش به لهجه تهرانی به کار می‌برند. کاربرد واژه‌ها و تعبیرات عامیانه، شکسته‌نویسی، حذف بعضی از اجزای جمله، لحن صمیمانه و خودمانی و صراحت لهجه، و برقراری نوعی ارتباط عاطفی و دوستانه بین نویسنده و خواننده از خصایص بارز و مشترک عموم و نوشت‌های فارسی است.

اختیار جایگاه اول شخص - بخش مهمی از و نوشت‌ها دارای زبان روانی اند که زاویه دید اول شخص را اقتضا دارد. این ویژگی وجه تمایز بارز زبان و نوشت خبری و زبان مطبوعاتی است. انتخاب زاویه دید اول شخص در روایت رویدادها آنها را باورکردنی تر می‌سازد و برای بیان احساسات و افکار راوی و القا و ابلاغ آنها ابزاری مناسب است. عباراتی نظیر «به نظر من، من این طور فکر می‌کنم، من موافقم، من مخالفم» به کرات در و نوشت‌ها مشاهده می‌شود که از طریق آنها می‌توان به تنوع دیدگاه‌ها و ذوق و سلیقه و نویسان پی برد و آنها را ارزیابی کرد.

کاربرد فعل معلوم - کاربرد فعل مجهول از ویژگی‌های زبان مطبوعاتی و نشانه حرفه‌ای بودن دست کم در شاخه‌هایی از آن است اما و نویس از کاربرد فعل مجهول، که زبان را از خصلت محاوره‌ای و خودمانی دور می‌سازد، گریزان است. اساساً یکی از سرگرمی‌های و نویسان پر قدرت، مچ‌گرفتن از مجهول‌نویسی‌های نشریات معتبر همچون واشنگتن پست و نیویورک تایمز است. فضای و نوشت مقتضی صراحت و معلوم بودن است. (شکرخواه، ص ۱۰۳)

کوتاه‌نویسی - اقتضای و نویسی ایجاز و کوتاه‌نویسی است. و نوشت‌ها از این جهت با نوعی از نوشته‌های مطبوعاتی قابل قیاس اند که در مقوله «یادداشت» جای می‌گیرند. «یادداشت» نوشته‌ای است که معمولاً در جراید جای ثابتی ندارد و، از نظر محتوای خبری، بسیار متنوع است. زبان آن از محدودیت‌های سرمقاله، که الزاماً باید وزین و متین باشد، فارغ است. نویسنده، در آن، به ذوق و قریحه خود، لحن جدی، طنز، هزل، فکاهه اختیار می‌کند (قندی، ص ۶۶-۶۷). و نویس، در این نوع نوشته، معمولاً خود را به رعایت ساختار و قالب نوشته‌های رسمی مقید نمی‌سازد و هر جا که پیامش تمام شود نوشتن را به پایان می‌برد. و نویس امکان به‌روز کردن و نوشت و فرصت آن را دارد که

هر روز مطالب را تغییر دهد یا ویرایش کند. او، به همین دلیل، برکامل نویسی و پروردن سخن اصرار ندارد. وانگهی همگون بودن نویسندگان و خوانندگان وب‌نوشت به لحاظ سن، طرز فکر، روحیه، و خلق و خو نوعی همدلی بین آنان ایجاد می‌کند. در نتیجه، وب‌نویس لزومی نمی‌بیند به اطناب متوسل گردد.

گرایش به طنز - زبان بسیاری از وب‌نوشت‌های فارسی گرایش محسوسی به طنز دارد. این گرایش یا در واژه‌ها و تعبیرها نمایان است و یا در شیوه نگارش و لحن نویسنده و نتیجه‌گیری‌های او بازتاب یافته است. طنزها بیشتر جنبه شخصی دارد و معمولاً دیمی و ناپورده است. استفاده از برخی امکانات همچون فلش (بیکان)، فایل‌های صوتی، و کلیپ قابلیت‌های طنز را در اینترنت افزایش داده است. (گل‌آقا، ص ۴۴)

احساس خودمانی بودن وب‌نویس با مخاطبان، میانگین پایین سن وب‌نویسان در ایران، گریزان بودن از زبان خشک رسمی، گریز از عواقب سیاسی و پیگرد قانونی در نوشته‌های سیاسی، تلاش برای جلب مخاطب بیشتر مشوق وب‌نویسان در گرایش به طنز و احیاناً به هجو و هزل است.

گوناگونی سبک‌ها - وجوه اشتراک وب‌نوشت‌ها نافی تنوع سبکی آنها نیست که بیشتر از ترکیب و آمیختگی گرایش‌های گوناگون زبانی پدید می‌آید. در بسیاری از نوشته‌ها، زبان محاوره‌ای و شکسته به زبان آراسته علمی یا به زبان ادبی میل می‌کند و دوباره به زبان محاوره‌ای بازمی‌گردد.

به نظر می‌رسد بیشتر وب‌نویسان توجه چندانی به تهذیب زبان خود ندارند. هدف آنان صرفاً نوشتن است. در نگارش شتاب‌زده رفتار می‌کنند و می‌کوشند تا هرچه سریع‌تر و خلاصه‌تر پیام خود را به مخاطب منتقل کنند. از این رو، یکدستی و ثبات سبکی در زبان آنان کمتر دیده می‌شود.

اشکال‌های زبانی در وب‌نوشت‌ها

وب‌نوشت با کار فردی پدید می‌آید. وب‌نویس هم نویسنده است هم سردبیر و هم هیئت تحریریه. نوشته‌های او، بدون سفارش و راهنمایی و ارزیابی، آسان وارد عرصه

پیام‌رسانی می‌شود. این شرایط، در کنار بداهه‌نویسی و شتاب‌زدگی، زمینه‌ساز پیدایش نوعی زبان نوشتاری دیمی و پدید آمدن اشکال‌های زبانی و نوشتاری می‌شود که مهم‌ترین آنها به شرح زیرند:

آشفستگی شیوه املائی - وب‌نویسان، به سلیقه و هوس خود، شیوه‌های املائی جوراجوری اختیار می‌کنند. گاه واژه‌های فارسی را به خط لاتینی و گاه واژه‌های بیگانه را به خط فارسی می‌نویسند. در نوشتن واژه‌های فارسی نیز به قواعد و نظام واحدی مقید نیستند. در دل این آشفستگی، که روز به روز دامنه آن فراخ‌تر می‌شود، بعضی از وب‌نویسان در دستور خط فارسی شیوه‌هایی تازه و نامأنوس را بنا می‌نهند که با ذایقه و سلیقه نویسندگان نوجوان همخوانی دارد و رفته رفته در وب‌نوشت‌ها رواج می‌یابد؛ نمونه‌اش «اصلن» به جای «اصلاً»، «تبعیت» به جای «طبیعت».

آشفستگی شیوه املائی، گذشته از آنکه ریشه در کم‌سوادی یا نوآوری کاذب بسیاری از وب‌نویسان دارد، از محدودیت‌های فضای الکترونیکی و ناسازگاری آن با الزامات خط فارسی نیز ناشی می‌گردد (← اشرف‌زاده) و این مشکلی است که کاربران عربی زبان و اردو زبان نیز با آن مواجه‌اند. یک‌دست نبودن شیوه املائی در استفاده از وب‌نوشت‌ها نیز محدودیت‌هایی پدید می‌آورد. زیرا وب‌نوشت‌ها، پس از قرارگرفتن در وب، فرامتن تلقی می‌شوند به طوری که با هر یک از واژه‌های به کار رفته در آنها می‌توان به تمامی متن‌ها و اسناد مربوط به آنها دست یافت. این امکان از مزایای مهم متن‌های اینترنتی به شمار می‌رود که گوناگونی صورت نوشتاری واژه واحد آن را نفی می‌کند و امکان جست و جوی اسناد مربوط به آن واژه محدود می‌گردد. در عوض، وحدت شیوه املائی در وب‌نوشت‌ها امکان پشتیبانی فنی از آنها را وسعت خواهد بخشید.

فراوانی غلط‌های املائی - غلط املائی از رایج‌ترین نوع خطا در وب‌نوشت‌هاست. پاره‌ای از این غلط‌ها در حروف‌نگاری پدید می‌آید که خطای نویسنده و ناسازگاری فضای الکترونیکی با خط فارسی نیز در آن دخیل است. پاره‌ای دیگر ناشی از کم‌سوادی وب‌نویسان است که عمومیت دارد اما در نوشته‌های نوجوانان و جوانانی که، بر اثر مهاجرت والدین آنان، در محیطی خارج از کشور خود بالیده و پرورش یافته‌اند فراوان

دیده می‌شود. بیشترین خطاها در کاربرد حروفی است که صورت آوایی مشترک دارند مثل «ذ» و «ز» («گذاشتن» به جای «گذاشتن»). فراوانی مجموعه خطاهای املائی چه بسا به شکسته شدن حریم دستور خط یا رواج فرهنگ سطحی نویسی و پایین آمدن ضریب اعتماد خوانندگان نسبت به درستی متن منجر گردد.

فراوانی واژه‌های بیگانه - واژه‌های بیگانه به ویژه زبان‌های اروپایی در وب‌نوشت‌ها فراوان است. فراوانی این واژه‌ها بیشتر در حوزه اصطلاحات مربوط به رایانه و اینترنت دیده می‌شود مانند چت، کامنت، نت، دایال‌آپ که البته برای کاربران اینترنت ناشناخته نیست؛ اما، با بسامد بالای آنها در وب‌نوشت‌ها، هویت زبانی متن رنگ می‌بازد. بسامد واژگان بیگانه در نوشته‌های وب‌نویسان فارسی زبان خارج از کشور بیشتر است. این واژه‌ها گاه به خط فارسی و گاه به خط لاتینی در لابه‌لای نوشته‌های به خط فارسی جا خوش می‌کنند.

فراوانی واژه‌های زبان مخفی و خیابانی - استفاده گسترده از واژه‌ها و تعبیرهای زبان مخفی در وب‌نوشت‌ها، غالباً این نوشته‌ها را زشت و ناپسند می‌سازد. این امر همچنین موجب شده است که، در وب‌نوشت‌های سیاسی، نوعی لفاظی و، در وب‌نوشت‌های رمانتیک، نوعی هرزه‌نگاری ظهور کند. البته این امر چه بسا نمودار واکنش‌های روانی و، به تعبیری، دهن‌کجی نسلی از جامعه در برابر برخی مسائل اجتماعی و درخور توجه اولیای امور نیز باشد.

کم‌توجهی به قواعد دستوری - پایبند نبودن وب‌نویسان فارسی زبان به قواعد دستور زبان در وب‌نوشت‌ها جلوه‌گر است. حتی کسانی برآنند که مقید کردن وب‌نویسان به هرگونه قاعده و قانونی نابجا است (← ایسنا) و باید وب‌نویس را آزاد گذاشت که هرگونه خوش دارد بنویسد و منتشر کند. آنان معتقدند یکی از انگیزه‌های رویکرد عده‌ای از روزنامه‌نگاران و داستان‌نویسان به وب‌نویسی رهایی از قید ضوابط و قوانین دست و پاگیر است.

ابهام - در بسیاری از وب‌نوشت‌ها، به سبب گرایش به تلگرافی نویسی، پرش کلامی وجود دارد و ربط جمله‌ها استوار نیست؛ همچنین در وب‌نوشت‌ها جمله‌هایی وجود

دارد که یا معنی روشنی از آنها اخذ نمی‌شود یا دو معنایی‌اند. بی‌توجهی نویسندگان به معنای دقیق واژه‌ها، حذف نابجای بعضی از اجزای جمله، قرار دادن اجزای جمله در جای نامناسب، معلوم نبودن مرجع ضمیر و به‌کار بردن حرف اضافه نامناسب از جمله عوامل ابهام‌زاست. نوع دیگری از عوامل ابهام‌زا بعضی از خصایص زبان محاوره‌ای است. در بیان شفاهی، از نشانه‌هایی همچون لحن کلام، حرکات دست و چهره، و اشاره‌های گوناگون برای ایجاد ارتباط و انتقال پیام نیز استفاده می‌شود که لازم است در نوشتار جانشین‌هایی کلامی و بیانی برای آنها اختیار شود تا سخن از ابهام میراگردد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

وب‌نویسی فارسی که در دوران کودکی راه صدساله پیموده است، با گسترش امکانات وب جهانی در داخل کشور و امکان دسترسی عامه نسل جوان به اینترنت، روزه‌به‌روز فربه‌تر می‌شود. در این شرایط، شمار کسانی که به وب‌نویسی روی می‌آورند افزایش تصاعدی می‌یابد. تردیدی نیست که این پدیده نوظهور، در آینده‌ای نزدیک، به مهم‌ترین رسانه برای نشر اخبار، ابراز عقاید، تبلیغات، و آموزش بدل خواهد شد؛ زمینه‌ساز تحولاتی در عرصه‌های فرهنگ و سیاست خواهد بود؛ در عرصه زبان فارسی نیز پیدایش سبکی جدید یا نوع ادبی تازه‌ای را موجب خواهد گشت.

در قبال این پدیده، از سویی باید فرصت‌های پدیدآمده را قدر دانست. مهم‌ترین مزیت وب‌نویسی ایجاد فرصت برای همگانی شدن نویسندگی است که، در صورت بهره‌جویی سنجیده و خلاق از آن، ظهور و پرورش انبوهی از نویسندگان ماهر و خوش‌ذوق و سبک‌های تازه‌ای در عالم نویسندگی را بشارت می‌دهد. از سویی دیگر، از آفات و آثار منفی آن نباید غافل ماند. این امر مستلزم آن است که این پدیده را جدی و حساس تلقی کنیم، در برابر آن بی‌علاقه نباشیم و با آسیب‌شناسی دقیق برای پیشگیری و درمان عوارض زبانی ناشی از آن چاره‌هایی بیندیشیم. در این مقام، تنها می‌توانیم پیشنهادهایی کلی برای سازمان‌دادن اقدامات و تدابیر چاره‌ساز به شرح زیر عرضه بداریم.

– زبان‌شناسان و ادیبان وب‌نوشت‌های جوانان را بخوانند و بررسی کنند و اشکال‌های زبانی و بیانی آنها را تذکر دهند.

– اهل قلم، به ویژه چهره‌های محبوب آنان در نسل جوان، خود به وب‌نویسی پردازند و برای وب‌نویسان جوان سرمشق باشند.

– در مراکز ذی‌صلاح چون فرهنگستان زبان و ادب فارسی مشکل ناسازگاری فضای الکترونیکی وب با خط فارسی بررسی و، برای حل آن، راه عملی پیدا شود و با همکاری سازمان‌های جهانی مثل یونیکد^۱ (قلم معیار جهانی)، مایکروسافت، و کنسرسیوم وب مشکلات مربوط به زبان نشان‌گذاری ابرمتن (HTML)^۲ در حروف‌نگاری این زبان‌ها کاهش یابد. (← محمدی‌فر، ص ۷۱۷)

– فرهنگستان زبان و ادب فارسی بررسی مسائل مربوط به زبان نوشتاری وب‌نوشت‌ها را در اولویت قرار دهد و به ساخت و پرداخت دستور خطی منطبق بر فضای الکترونیکی همچنین معادل‌سازی برای واژه‌ها و اصطلاحات رایانه‌ای مبادرت ورزد.

– پایگاهی برای اطلاع‌رسانی در وب (سایت اینترنتی) مختص بررسی زبان وب‌نوشت‌های فارسی با اعتبارات مالی لازم دایر گردد.

– با وب‌نویسی و مبادله پیام‌های رایانه‌ای عملاً زبان فارسی دو خطی – اصلی و فرعی – شده است. از این رو، لازم است برای واج‌نویسی و احیاناً حرف‌نویسی زبان فارسی صورت رسمی مصوبی اعلام گردد. هم‌اکنون در جامعه زبان‌شناسان برای واج‌نویسی زبان فارسی صورت جا افتاده غالبی وجود دارد که می‌تواند رسمیت یابد.

– آموزش آداب و شیوه وب‌نویسی در برنامه‌ریزی درسی مدارس و دانشگاه‌ها لحاظ شود.

– ضوابطی برای حمایت از حقوق معنوی وب‌نویسان مقرر گردد و ضمناً، از این راه، انگیزه متخصصان رشته‌های گوناگون برای وب‌نویسی تقویت شود.^۳

1) unicode

2) Hypertext Markup Language

۳) این مقاله در سال ۱۳۸۴ نگارش یافته است و، تا زمان انتشار آن، بر شمار وب‌نوشت‌های فارسی بسیار افزوده شده و نحوه نگارش بسیاری از نویسندگان پیشین بهبود یافته است. همچنین وب‌نویسان تازه‌نفس بسیاری به این عرصه وارد شده‌اند که اغلب آنان اشتباهات پیشینیان را تکرار می‌کنند.

منابع

- اشرف‌زاده، بهرام، «زبان فارسی در وبلاگ‌های فارسی»، پایگاه اطلاع‌رسانی به نشانی www.aftabir.com.
ایرنا (خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران)، مصاحبه با علی‌رضا شیرازی، ۲۴ اسفند ۱۳۸۴.
ایسنا، «شیوه آئین نگارش در وبلاگ‌ها» (مصاحبه با حسن محمودی) به نشانی www.isna.ir.
شکرخواه، یونس، خبرنگار مدرن، خجسته، تهران ۱۳۸۱.
صراف‌زاده، مریم، «برخی کارکردهای آموزشی و پژوهشی وبلاگ‌ها»، نما (مجله الکترونیکی پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران)، دوره پنجم، ش ۱، ۲۲ مهرماه ۱۳۸۴.
قندی، حسین، مقاله‌نویسی در مطبوعات، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران ۱۳۸۱.
گل‌آقا (ماهنامه)، «وبلاگ رسانه‌ای شخصی برای همه» (مصاحبه با جمعی از وبلاگ‌نویس‌ها)، سال پانزدهم، ش ۴ (پیاپی: ۱۶۴)، تیرماه ۱۳۸۴، ص ۴۴-۴۷.
محمدی‌فرو، محمدرضا، شیوه‌نامه ویرایش، ج ۷ (شیوه‌نامه وب)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۸۱.

